

EEN GESCHIEDENIS VAN DE PERSOONLIJKE RUIMTE

DE BOEDELINVENTARIS ALS BRON VOOR EEN HISTORISCH
ONDERZOEK NAAR DE WOONCULTUUR VAN ROTTERDAM IN DE
NEGENTIENDE EEUW¹⁾

DOOR DRS. E.H.A.H. PALMEN

Inleiding

In dit artikel probeer ik enkele relevante conclusies over de wooncultuur van Rotterdam in de negentiende eeuw te formuleren. Wooncultuur kunnen we daarbij opvatten als de manier waarop mensen aan het wonen gestalte geven²⁾. Ik zal de lezer niet alleen over de resultaten van mijn onderzoek informeren; ook de wijze waarop ik die resultaten verkregen heb wil ik in het artikel aan de orde stellen. De belangrijkste doelstelling van mijn onderzoek was om na te gaan in hoeverre de huislijksideologie die in de negentiende eeuw werd gepropageerd van invloed is geweest op het woongedrag van mensen.

Dat woongedrag, zo beweren historici, wordt immers door een langzaam voortschrijdend proces van vertrekkendifferentiatie en privatisering gekenmerkt³⁾. In de loop van de geschiedenis kreeg iedere ruimte in de woning een specifieke functie toebedeeld: de slaapkamer, woonkamer en keuken verdrongen de bovenkamer, voorkamer en winterkamer, terwijl het dienstpersoneel, de ouders en de kinderen een eigen vertrek betrokken.

Dat gebeurde uiteraard niet van de ene dag op de andere. Zo vestigt Waardenburg in zijn uitstekende artikel in het *Rotterdams Jaarboekje* 1968 de aandacht op het *Verlag van het Algemeen Werklieden Verbond* (1874), waarin de erbarmelijke woonomstandigheden van de arbeidende klasse aan de kaak wordt gesteld. 'Kan het verwondering baren', zo vraagt het Verbond zich af, 'dat in vele buurten besmettelijke ziekten zich met zulk een snelheid voortplanten, wanneer men bedenke, dat tal van gezinnen van 4, 6 of dikwijls meer personen zich op eene kamer bevinden, die gebruikt moet worden als voorkamer en slaapkamer, voor keuken en ziekenkamer, en dat op zodanige kamer den geheelen dag faecale stoffen verblijven...'⁴⁾. En wat dacht u van Woutertje Pieterse, de jeugdige held van Multatuli, die zijn bedstede met zijn broertje

Laurens en zijn zusters moest delen? De jongens behoorden 'uit kiesheid altijd 'n kwartiertje eerder slaap (te) voelen dan die jonge-juffrouwen. Ik ben niet geleerd genoeg om te weten hoeveel zuurstof jonge mensen gedurende acht uren nodig hebben om net even niet te stikken. Maar benauwd was 't in dat hokje⁵.'

Deze bronnen maken duidelijk dat de wooncultuur in de tweede helft van de negentiende eeuw vanuit een oogpunt van beschaving en hygiëne als een probleem werd ervaren. De Franse historicus Alain Corbin meent dat de cholera-epidemieën die Europa vanaf 1832 hebben geteisterd, van grote invloed op deze preoccupatie met een ongezonde omgeving zijn geweest⁶). Ziekten als de cholera, zo dacht men toen, werden immers niet door virussen, maar door omgevingsfactoren (de zogenaamde miasma) veroorzaakt. De miasmatici benadrukten de noodzaak van een radicale, hygiënische hervorming. Niet alleen in de openbare ruimte moest het besmettingsgevaar worden gekeerd, ook in de private architectuur van het huis, het domein van de 'gezinsatmosfeer', was het noodzakelijk afstand tussen de individuen te scheppen. In Nederland droegen met name particuliere organisaties als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een huislijkheidsideologie uit, terwijl in de tweede helft van de negentiende eeuw ook de overheid een bescheiden rol gaat spelen in de organisatie van de woningbouw.

Opzet van het onderzoek

Toch blijft het de vraag in hoeverre de huislijkheidsideologie van directe invloed is geweest op de wooncultuur van de negentiende eeuw. Hoe kunnen we ook maar iets te weten komen over, bijvoorbeeld, de opkomst van de individuele slaapkamer? Waarop baseren historici hun uitspraak dat de vertrekken in de loop van de negentiende eeuw een specifieke functie gingen vervullen? Kortom, vindt er daadwerkelijk een door de huislijkheidsideologen gepropageerde vertrekkendifferentiatie en privatisering binnen de woning plaats?

Voor wat de beantwoording van die vragen betreft tasten we niet geheel in het duister. Zo heeft Gottfried Keller aan de hand van een tiental Neurenbergse poppenhuizen de innovaties in het woongedrag van mensen proberen te traceren⁷). Ook bouwtekeningen geven een aardige indruk van dergelijke innovaties. Voor mijn onderzoek naar de wooncultuur van Rotterdam in de negentiende eeuw heb ik echter van een andere bron gebruik gemaakt: de boedelinventaris.

Een boedelinventaris is een door een officiële instantie opgesteld document van de bezittingen van een persoon, waarin de voorwerpen doorgaans zijn gerubriceerd op grond van het vertrek waarin zij werden aangetroffen. Boedelinventarissen werden onder andere opgesteld ten behoeve van een goed beheer van de erfenis, bij faillissementen of bij de opname van hulpbehoevenden (bejaarden, wezen) in een gasthuis of andere sociale instelling. In de notariële, rechterlijke en weeskamerarchieven zijn boedelinventarissen geen zeldzame vondst.

Voor mijn onderzoek heb ik uitsluitend van het Nieuw Notarieel Archief van Rotterdam gebruik gemaakt. Het was de bedoeling een gestratificeerde steekproef uit te voeren van tien boedelinventarissen in twee periodes van drie jaar: 1830-1832 en 1860-1862. Dat is niet gelukt. Met name de arbeidende klasse bevat relatief weinig inventarisnalaters. In de praktijk van het onderzoek blijkt met name de kleine burgerij sterk vertegenwoordigd te zijn. Zowel voor de eerste als de tweede periode heb ik voor de kleine burgerij en grote burgerij tien boedelinventarissen weten te verzamelen. Aangezien de arbeidende klasse in de steekproef van 55 inventarissen ondervertegenwoordigd was, kon er tijdens de bewerking van de gegevens alleen van relatieve getalswaarden gebruik worden gemaakt.

Vertrekaanduidingen

Eén van de manieren waarop men vertrekkendifferentiatie kan traceren is door na te gaan hoe de verschillende vertrekken in de boedelinventaris worden aangeduid. Zo weten we dat, afgezien van de keuken, de vertrekaanduidingen in de achttiende eeuw niet functioneel maar positioneel van aard waren⁸). In plaats van 'slaapkamer', 'logeerkamer' of 'studeerkamer' treft men er benamingen aan als 'middelkamer', 'voorhuis' of 'bovenkamer'. Behalve op grond van positie kunnen vertrekaanduidingen ook op het dynamische gebruik van het vertrek ('zomerkamer', 'winterkamer') en de overheersing van het kleurenschema ('witte kamer') of de wandbekleding ('goudleren kamer') zijn gebaseerd.

Om enige orde in de chaos te scheppen, heb ik het groot aantal vertrekaanduidingen op grond van de positie, de gebruiker en de functie van het vertrek gerubriceerd. De 'zomerkamer' en 'winterkamer' heb ik in mijn verzameling boedelinventarissen niet aangetroffen. Vertrekaanduidingen die iets over het kleurenschema of de wandbekleding vertellen, komen alleen in de boedelinventaris

van koopman Franciscus van den Vijver voor, die op de Hoogstraat woonde⁹). In zijn inventaris trof ik een goudleren kamer, geruite kamer en blauwe kamer aan. Waarschijnlijk had hij zijn woning naar een bepaald kleurenschema ingericht.

Ook in Rotterdam overheersen in de negentiende eeuw nog de positionele vertrekaanduidingen. Als we de beide periodes echter met elkaar vergelijken, dan blijkt dat het aantal vertrekaanduidingen in deze categorie afneemt. Opmerkelijk is dat het voorhuis, dat in 1830-1832 nog bij 40% van de huishoudens van de kleine burgerij aanwezig is, in 1860-1862 ontbreekt.

Het aantal functionele vertrekaanduidingen is, in tegenstelling tot de positionele, in 1860-1862 toegenomen. In vrijwel alle huishoudens van de kleine burgerij en grote burgerij trof ik een keuken aan. Terwijl de slaapkamer bij de kleine burgerij in 1830-1832 nog ontbreekt, blijkt in 1860-1862 20% van de huishoudens over een slaapkamer te beschikken. Bij de grote burgerij is er dan al sprake van ruime verdubbeling van het aantal slaapkamers. De logeerkamer en de suite, die in de eerste periode nog ontbreken, raken in 1860-1862 al aardig 'ingeburgerd'.

Vertrekkendifferentiatie

Maar laten we ons bij deze onderzoeksmethode niet door de notaris in de luren leggen. *What's in a name*, tenslotte? Zo kunnen we ons afvragen of de 'slaapkamer' inderdaad de enige ruimte was die een slaapfunctie had. Ook is het heel goed mogelijk dat de 'keuken' niet alleen voor de bereiding van de maaltijd werd gebruikt.

Zoals we hebben gezien rubriceerde de notaris het huisraad, waarover een inventarisnalater beschikte, op grond van de vertrekken waarin hij de bezittingen heeft aangetroffen. We kunnen die bezittingen als 'sporen' of 'indices' opvatten, die iets vertellen over de functie van een vertrek. Bij een dergelijke onderzoeksmethode doet zich echter het probleem voor dat het onroerend goed, zoals bedsteden en haarden, niet altijd in de boedelbeschrijving werden vermeld. We zijn dan van 'indirecte waarnemingen' afhankelijk. Zo geeft een matras ons een indicatie van de slaapfunctie van een vertrek, terwijl we uit de aanwezigheid van een pook, kolenkit of doofpot ook nog mogen concluderen dat die ruimte werd verwarmd.

Op grond van dergelijke waarnemingen blijkt dat iedere ruimte in het huis nog als slaapvertrek kon dienen. De opkomst van de slaapkamer heeft daarin weinig verandering gebracht. Alhoewel in

1860-1862 maar liefst 90% van de grote burgerij een slaapkamer bezat, gebruikte 70% daarvan ook andere ruimtes om te slapen, zoals de bovenachtkamer, de benedenachtkamer en de keuken. Het aantal huishoudens van de kleine burgerij dat de keuken als slaapvertrek gebruikte, is in 1860-1862 zelfs toegenomen. Daarnaast waren de inventarisnalaters voor hun nachtrust in sterke mate op de zolder aangewezen. Misschien deed deze ruimte alleen dienst als opslagplaats voor duurzame consumptiegoederen. Dat is echter onwaarschijnlijk, omdat ik in vrijwel alle gevallen 'opgemaakte' slaapstekken op de zolder heb aangetroffen: een combinatie van een bed, peluw, twee kussens, ledikant en een katoenen en wollen deken. Aangezien de zolder nog voor een aantal andere functies werd gebruikt, zoals het persen van de kleren, was het zelfs een zeer vitale ruimte.

Ook vertrekken die we als bedrijfsruimten zouden kunnen typeren kenden vaak een slaapfunctie. Zo had Barendina Baptist in 1830-1832 reeds een biljartzaal voor haar klanten ingericht¹⁰). Naast een biljart, keuen en twaalf potballen trof ik er een bedje, peluw, twee kussens en een wollen en katoenen deken aan. Ook in de slijterij van Hendrik van der Crece bevonden zich een bed, peluw, twee kussens en een matrasje¹¹). Kleerbleker Conrad Bohmen, die op de Coolsingel woonde, had in zijn washuis eveneens een ledikant opgesteld¹²).

Wat het totaal aantal vertrekken met een slaapfunctie betreft, liggen mijn berekeningen aanzienlijk hoger dan die van C.W. Fock¹³). Zij deed onderzoek naar vertrekken-differentiatie aan het Leidse Rapenburg en stelde daarbij vast dat 41% van de vertrekken in de negentiende eeuw een slaapfunctie had. In de eerste periode telde ik 199 vertrekken, waarvan er 100 als slaapvertrek dienden (50,3%). In de tweede periode bedroeg dit aantal 205. Daarvan hadden er 95 een slaapfunctie (46,3%).

Deelden de inventarisnalaters hun slaapkamer met andere leden van het gezin of sliepen ze alleen? De beantwoording van die vraag levert nogal wat problemen op, aangezien meerdere personen vaak in één bedstede sliepen. De Rotterdamse boedelinventarissen wekken in ieder geval niet de indruk dat de individuele slaapkamer al een gemeengoed was in de negentiende eeuw. Zo trof ik in één van de slaapkamers van koopman Jean Pierre Gierin de volgende items aan¹⁴):

- ledikant en behangsel

- bed, peluw, twee kussens, spreij
- ledikant en behangsel
- bed, peluw, twee kussens, spreij
- ladetafel
- zes stoelen, lessenaar
- spiegel
- toiletspiegel
- tafel
- kachel en toebehoren
- kabinet
- tafel, twee kommen
- kleed.

Het is zeer aannemelijk dat vier leden van het gezin Gierin in deze kamer sliepen, gezien het aantal kussens dat in het vertrek aanwezig was. In de aanhef van de boedelinventaris wordt vermeld dat Gierin vier minderjarige kinderen had, waaronder drie zonen en een dochter. Woutertje Pieterse was dus niet de enige die uit kiesheid een kwartiertje eerder slaap moest voelen.

We kunnen op grond van de verzameling boedelinventarissen ook een indruk krijgen van de wijze waarop de slaapkamers werden ingericht. Daarvoor heb ik het huisraad eerst in een aantal categorieën gerubriceerd. Zo werden de wastafel en het toilet onder 'hygiëne' en de spiegel met vergulde lijst onder 'decoratie' ingedeeld. Vervolgens heb ik de verschillende rubrieken met elkaar vergeleken.

Terwijl de slaapkamer in 1830-1832 nog een uitstalkast is van beddegoed, scoort deze rubriek in 1860-1862 aanzienlijk lager. Het aantal meubels is, procentueel gezien, vrijwel gelijk gebleven. De andere rubrieken zijn daarentegen echte 'stijgers'. De slaapkamer wordt in de loop van de negentiende eeuw meer met gordijnen, spiegels, schilderijen en prenten aangekleed. Ook treffen we er in 1860-1862 de eerste verlichting aan, in de vorm van een kandelaar of nachtlampje.

Alle sociale strata hadden wel enige decoratie in huis. De spiegel en de prent vormden bij de arbeidende klasse, kleine burgerij en grote burgerij 'groepsitems', hetgeen betekent dat meer dan 50% van de inventarissalaters deze items in zijn bezit had. Opmerkelijk is de verspreiding van de pendule. Terwijl die bij de kleine burgerij in 1830-1832 nog ontbreekt, behoort zij in 1860-1862 tot de groepsitems. Bij de grote burgerij is de pendule dan in *alle* huis-

houdens aanwezig. Ook de opkomst van het schoorsteenornament kunnen we in de tweede helft van de negentiende eeuw situeren, terwijl het bezit aan beeldjes eveneens in deze periode toeneemt.

Boedelinventarissen geven over het algemeen weinig informatie over de kwaliteit, het kleurenpalet of de afbeeldingen van schilderijen en prenten. Alleen aan de hand van de taxatie, die regelmatig ontbreekt omdat items vaak niet afzonderlijk werden getaxeerd, kunnen we ons een voorstelling van deze items maken. De enige uitzonderingen hierop vormen de inventarissen van Nanette François Rilliet¹⁵) en Willem Smalt¹⁶). Rilliet bezat een afbeelding van een Venus (à 3,50), een pimpelmees (à 3,-) en een nymf (à 1,50), terwijl we onder de collectie schilderijen van Smalt een zeegezicht, wintergezicht, rotsgezicht en twee landschappen aantreffen.

Levensstijl

Boedelinventarissen bevatten niet alleen informatie over de inrichting van het huis, we kunnen ons aan de hand van deze bronnen ook een voorstelling maken van de wijze waarop de Rotterdamers in de negentiende eeuw hebben geleefd, hoe zij hun vrije tijd doorbrachten, bijvoorbeeld. Immers, de spel- en speelcultuur (waarbij we aan muziekinstrumenten, boeken en spelletjes kunnen denken) ontsnapten eveneens niet aan de aandacht van de notaris.

Zo treffen we in de volledig ingerichte studeerkamer van Johan Swellengrebel een heuse microscoop en telescoop aan¹⁷). Waarschijnlijk beschikte Swellengrebel over een privé-bibliotheek, hetgeen we uit de aanwezigheid van de boekenkasten en het boekenmakje kunnen opmaken. Die indruk wordt nog versterkt door de twee sportladders die hij in dit vertrek had opgesteld. Waren die nodig om de bovenste schappen van de boekenkasten te bereiken?

Boedelinventarissen geven in het algemeen slechts mondjesmaat informatie over *wat* de inventarisnalaters lazen. Meestal moeten we ons tevreden stellen met classificaties als een 'party boeken' of 'enige boeken'. Boekencatalogi van veilingen bieden daarom meer soelaas voor een historisch onderzoek naar de leescultuur van de negentiende eeuw. In het Nieuw Notarieel Archief zal men enkele tientallen van dergelijke catalogi aantreffen.

Meestal werd alleen de bijbel als aparte titel vermeld. Het boek der boeken is dan ook een kostbaar voorwerp, dat al gauw op vier gulden werd getaxeerd. Dat geldt eveneens voor de kerkboeken. Zo bezat Barendina Punt een kerkboek met een gouden slotje, dat bij een openbare verkoping maar liefst veertien gulden zou moeten

opbrengen¹⁸).

In de boedelinventaris van arts Leonardus Hubertus kregen de titels van zijn bescheiden boekencollectie wel een aparte vermelding¹⁹). Behalve de boeken die hij nodig had voor de uitoefening van zijn beroep, waaronder de *Geneeskundige oefeningen* van W. van Lis en het *Kruidboek, beschrijving van allerlei gewas*, las Hubertus ook veel klassieke auteurs, zoals Homerus, Ovidius en Cicero. Waarschijnlijk had hij met behulp van hun werken de klassieke talen onder de knie gekregen, waarop ook zijn bezit aan woordenboeken wijst. Hubertus had weinig moderne literatuur in huis. Geen Bilderdijk of Da Costa, bijvoorbeeld. De poëzie ontbrak daarentegen niet; Poot en Bellamy mochten zich in zijn belangstelling heugen. Verder las Hubertus veel historische studies, zoals *De geschiedenis der wereld* van Martinet en het *Handboek der geschiedenis der oude staten* van Heren.

Onder de muziekinstrumenten was bij de grote burgerij met name de piano populair, alhoewel we hem niet tot de groepsitems kunnen rekenen. De piano was dan ook een kostbaar voorwerp; de hoogste taxatie die ik van dit item in mijn verzameling boedelinventarissen heb aangetroffen, bedraagt maar liefst driehonderd gulden. Goed piano spelen was, aldus Alain Corbin, een 'esthetische bruidschat...het bewijs voor een goede opvoeding'²⁰). We kunnen de muzikale scholing tot het *culturele kapitaal* van de betere standen rekenen. Toch hebben we met die constatering nog niet verklaard waarom er voor de viool, die ik slechts in één boedelinventaris heb aangetroffen, veel minder belangstelling bestond.

Werd er gelezen en gemusiceerd bij het open haardvuur? Als we ons de studeerkamer van Johan Swellengrebel nog eens in de herinnering roepen, dan blijkt er onder het huisraad dat in dit vertrek stond opgesteld geen warmtebron aanwezig te zijn. Wat de verwarming van de vertrekken betreft zijn we in het onderzoek, net als bij het slapen, vaak op 'indirecte waarnemingen' aangewezen. De haard werd niet altijd in de boedelbeschrijving vermeld. Uit de aanwezigheid van een doofpot, kolenkit, pook of tang kunnen we dan concluderen dat een vertrek over een haard beschikte.

De arbeidende klasse blijkt relatief gezien over het meeste aantal verwarmde vertrekken te beschikken. Dat is niet zo verwonderlijk, aangezien de arbeiderswoning gemiddeld uit slechts drie vertrekken bestond. Alhoewel de woningen van de kleine burgerij (gemiddeld zeven kamers) en grote burgerij (gemiddeld twaalf kamers) een groter aantal vertrekken had, slaagden deze strata er niet in

hun huis optimaal te verwarmen.

De vraag is of ze dat wel wilden. We weten immers dat de ventilatie en atmosfeer in de woning tot de grote preoccupaties van de negentiende eeuw behoorden. Een broeierige sfeer betekende in de theorieën van de miasmatici een directe aanslag op de gezondheid van de mens²¹).

Conclusies

Waarom is het zo belangrijk om te weten of de inwoners van Rotterdam in de keuken of in de slaapkamer de nacht doorbrachten? Zijn we veel wijzer geworden over de geschiedenis van onze stad, nu we weten dat we de opkomst van de dienstbodenkamer en logeerkamer in het midden van de negentiende eeuw kunnen situeren?

De processen die we door een seriële analyse van de boedelinventarissen op het spoor probeerden te komen, hebben we met de begrippen 'vertrekkendifferentiatie' en 'privatisering' aangeduid. Beide processen kunnen ons iets duidelijk maken over de wooncultuur van Rotterdam in de negentiende eeuw en, in het kielzog daarvan, over de persoonlijke levensgeschiedenis van haar inwoners.

Voor menigeen is de woning een 'haven in een harteloze wereld' geworden. Het huis bakent onze privacy af. Het stelt mensen in staat zich uit het openbare leven terug te trekken. In de historiografie van het wonen wordt privacy als een burgerlijk verlangen voorgesteld, dat zich pas in de achttiende eeuw ontwikkeld heeft²²). Zo werd in de familiestructuur van *das ganze Haus* de inbreuk op de privacy niet als een sociaal probleem ervaren. Heren deelden hun woning met hun horigen en sliepen vaak in dezelfde ruimte. Afgezien van de keuken was er van vertrekkendifferentiatie nog geen sprake. Het huis herbergde een 'arbeids- en levenseenheid'.

Met de opkomst van de burgerij krijgt de privacy een geheel eigen plaats in het huislijke leven toebedeeld. Deze transformatie van een *extraverte* cultuur in een *introverte* cultuur kunnen we aan de hand van de veranderingen die plaatsvinden in het woongedrag van mensen traceren. 'De voordeur van het huis (waarlangs men, zo wordt aangevoeld, onverhoeds kan binnenvallen) gaat dicht. Voor de vertrouwden is er de langere, minder rechtstreekse ingang langs de achterdeur. In het huis zelf wordt datgene wat als het meest intieme wordt aangevoeld, weggedrongen. Het lichaam en

zijn functies, en al datgene wat een herinnering is aan de benadering man-vrouw, zullen schuilgaan achter psychische coulissen, achter taalcoulissen, achter kleding en achter muren²³).

Ook in Rotterdam wordt de wooncultuur van de negentiende eeuw door een toenemende vertrekdifferentiatie en privatisering gekenmerkt. Ik heb het sterke vermoeden dat de grote burgerij als referentiegroep in deze processen fungeerde. Zo hebben we gezien dat de slaapkamer in 1830-1832 bij de kleine burgerij nog ontbreekt, terwijl we er in 1860-1862 de eerste slaapkamers zien verschijnen. Dit vertrek heeft bij de grote burgerij dan al een niet meer weg te denken plaats in de woning verworven. Ook op het vlak van de materiële cultuur, denk aan de pendule, had de grote burgerij vaak een voorhoedefunctie.

Het verlangen naar privacy kunnen we eveneens in de opkomst van vertrekken als de dienstbodenkamer en logeerkamer traceren. De logés, dienstmeiden en knechten kregen een eigen ruimte in de woning toebedeeld, zodat hun gastheer of baas niet altijd in hun gezelschap hoefde te verkeren, hetgeen natuurlijk ook vice versa werkte.

Dat de arbeidende klasse nauwelijks deelnam aan deze processen mag naar mijn gevoel niet meteen een kwestie van mentaliteit heten. Het ontbrak de arbeidende klasse eenvoudigweg aan mogelijkheden om vertrekdifferentiatie door te voeren. Het woongedrag van de arbeiders werd in de loop van de negentiende eeuw, mede onder invloed van de cholera-epidemieën, als een probleem ervaren dat tot sociale interventie noopte.

Ook bij de burgerij hebben we gezien dat het woonpatroon nog zeer divers kan zijn. Vele vertrekken kenden een slaapfunctie, zoals de keuken en de zolder. De 'arbeids- en levenseenheid' behoorde nog niet tot het verleden. De individuele slaapkamer kunnen we eveneens niet tot de groepsitems rekenen.

Ondanks de ontwikkelingen die we hier beschreven hebben, was voor vele lotgenoten van Woutertje Pieterse een 'kamer voor jezelf' dan ook nog een ongekennde luxe.

NOTEN

1) Dit artikel is een bewerking van mijn paper *Wonen in een stad in wording. Een onderzoek naar de woon- en materiële cultuur van Rotterdam in de negentiende eeuw* (Erasmus Universiteit Rotterdam, 1991). Willem Frijhoff dank ik voor zijn kritische opmerkingen over dit werkstuk.

2) Zie A.J.Schuurman, 'De studie van woonculturen in het verleden als sociaal-economische geschiedenis' in: P.M.M.Klep, J.Th.Lindblad, A.J.Schuurman (red.), *Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw. Economie, politiek, huisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 171-187.

3) Zie bijvoorbeeld Schuurman, 'Woonculturen'.

4) Geciteerd door R. Waardenburg, 'Rotterdam in de jaren 1880-1900. Een nieuw tijdperk in de bevolkingstoename en in de woningbouw', in: *Rotterdams Jaarboekje* 1968, 263-301.

5) Multatuli, *De geschiedenis van Woutertje Pieterse* (Utrecht-Antwerpen 1980).

6) Alain Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk* (Nijmegen 1986).

7) Gottfried Keller, 'Puppenstuben als Spiegel bürgerlichen Wohnkultur', in: Lutz Neithammer (herausg.), *Wohnen im Wandel. Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft* (Wuppertal 1979) 28-43.

8) Zie Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm 1700-1800* (Hilversum 1987).

9) Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Nieuw Notarieel Archief (NNA) 1832, inv.nr. 446/56. Achtereenvolgens worden in de noot het jaartal, het inventarisnummer en het pagina- of aktenummer vermeld.

10) GAR, NNA 1830, inv.nr. 300/1095.

11) GAR, NNA 1830, inv.nr. 403/514.

12) GAR, NNA 1860, inv.nr. 1041/96.

13) C.W.Fock, 'Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen', in: *Wonen in het verleden*, 28-43.

14) GAR, NNA 1832, inv.nr. 303/362. Gierin woonde aan de Wijnhaven.

15) GAR, NNA 1831, inv.nr. 301/91. Rilliet woonde aan de Kipstraat. Zij had twee minderjarige kinderen.

16) GAR, NNA 1860, inv.nr. 1096/494. Smalt was gemeenteraadslid. Hij woonde aan de Wijnhaven.

17) GAR, NNA 1860, inv.nr. 841/267. Swellengrebel was officier van justitie van de arrondissementsrechtbank van Rotterdam. Hij woonde aan de Kruiskade en had zes minderjarige kinderen.

18) GAR, NNA 1860, inv.nr. 1041/62. Punt was particuliere en woonde aan de Houttuin. Zij had vijf minderjarige kinderen.

19) GAR, NNA 1832, inv.nr. 303/4. Hubertus woonde in de Lombardstraat.

20) Alain Corbin, 'De verborgen wereld van het individu', in: Michelle Perrot (red.), *Geschiedenis van het persoonlijke leven* (5 vol., Amsterdam 1989) vol.4: 266-282.

21) Zie Corbin, *Pestdamp*.

22) Zie bijvoorbeeld Hermann Zinn, 'Entstehung und Wandel bürgerlicher Wohngewohnheiten und Wohnstrukturen', in: *Wohnen im Wandel*, 13-27.

23) Jos van Ussel, *Geschiedenis van het sexuele probleem* (Meppel 1970).